

Az agrobiznisz terjeszkedési dinamikái a déli féltekén

Több éve megannyi riasztó tendencia aggasztja a nemzetközi közösséget. Tanúi vagyunk az erdők megsemmisítésének, a természeti forrásokra nehezedő nyomás folyamatos növekedésének, a szennyező anyagok mind erőteljesebb használatának, a földszerzések felgyorsulásának, az alapvető élelmiszerek árai körüli feszültségeknek, az élelmezéssel kapcsolatos egészségügyi botrányok sokasodásának stb. Ezek megannyi kézzelfogható jelei az egyre inkább globalizált, integrált, pénzügyesedett, koncentrált és a rövid távú jövedelmezőség kényszerének alárendelt élelmiszer-termelési rendszer mélyreható átalakulásának. Megannyi előre látható következményei egy olyan új élelmezési rend kialakulásának, amelyet az agrobiznisz nagy cégei hatalmának a folyamatos növekedése jellemez. Ez tulajdonképpen a régi agrárkapitalizmus neoliberais változata.

Az átvedlés/mutáció gyors ütemben zajlott. Két-három évtized leforgása alatt az élelmiszer-termelés, -feldolgozás és -kereskedelem nemzetközi rendszerének teljes szegmensei kerültek egy maroknyi vállalat ellenőrzése alá. Ezek az egész földkerekségen akadály nélkül folytatták koncentráló stratégiáikat, miközben az élelmezési láncok teljes hosszában leemelték a hatalmas hozzáadott értéket. A számok önmagukért beszélnek!

Alig tíz társaság ellenőrzi a kizárólagos tulajdonban levő vetőmagok (*semences exclusives*; ez a nemzetközi vetőmagpiac 82%-a) piacának 67%-át. Ezek közül a Monsanto, a DuPont, a Syngenta és a BASF ugyanakkor megtalálható az első tíz növényvédő szereket gyártó vállalat között is, amelyek együttesen a piac 89%-át tartják kézben (ETC Group 2008). Tíz másik társaság, közöttük a mezőgazdasági kellekek piacvezetőjének tekinthető Cargill, valósítja meg „*a világ első harminc kiskereskedője eladásainak 57%-át, valamint az élelmiszereket és itálokat gyártó első száz társaság árbevételének 37%-át*” (Ziegler 2011). Ha termékekben gondolkodunk, akkor a koncentráció mértéke még jelentősebb: a búza, a szója és a kukorica kereskedésének 85%-át 6 működtető, a cukor 60%-át 4, a kakaó 80%-át pedig 3 nagy társaság ellenőrzi (Duch Guillot – Fernández Such 2010). Az ETC Group szerint

az agrobiznisz legnagyobb szereplői együttesen a világviszonylatban évente piacra dobott biomassa (növénytermesztés, állattenyésztés, halászat stb.) mintegy negyedét tartják már kézben (2008).

Kétségtelen, hogy a világ élelmiszer-fogyasztásának 85%-át még mindig helyben termelik meg és fogyasztják el (uo.). Kérdés, hogy meddig? Hiszen ezek a vállalatok mind nagyobb teret nyernek a déli féltekén, mivel a bioüzemanyagok iránti robbanásszerű keresletnövekedés és az élelmiszerárak emelkedése felpörgette őket. Terjeszkedésük a helyi működtetők feletti ellenőrzés megszerzése, a leányvállalatok megsokszorozása, új stratégiai szövetségek kiépítése, és mindenekelőtt a piac által még nem gyarmatosított területek bekebelezése révén történik. Ázsiában, Latin-Amerikában, és újabban már a szubszaharai Afrikában is, mindenütt kifejtik tevékenységüket, és igyekeznek terjeszteni – azt is mondhatni, erőltetni – a saját, társadalmilag kirekesztő és ökológiai szempontból pusztító hatású, iparszerű termelési formájukat és tömegfogyasztási modelljüket. Ebben számos honi vállalkozás, valamint az ágazat nem hagyományos szereplői közül is sokan követik őket.

Az élelmezés kétséget kizáróan túl fontos dolog ahhoz, hogy azt olyan „kereskedőkre és spekulánsokra” bizzák, akiket a XX. század elején Élisée Reclus már az élelmezési egyenlőtlenségek legfontosabb felelőseiként jelölt meg, messze a klimatikus és fizikai tényezők előtt (Benhammou 2009). Úgy tűnik, hogy a modern emberi földrajz alapító atyjának tanítása mára feledésbe merült.

Jóllehet ez a lóhalálában elindított terjeszkedő és koncentráló folyamat elzárlogosítja több százmillió mezőgazdaságból élő ember (a fejlődő országokban a lakosság több mint 50%-a, a szegény országokban pedig közel 90%-a) jövőjét, és kiveszi a lakosság kezéből a saját élelmezési rendszer(ek)nek az ellenőrzését, a kormányok és a nemzetközi szervezetek továbbra is makacsul hisznek az agrobiznisz biotechnológiai receptjeinek prométheuszi erőnyeiben. Az élelmezés-biztonságra és az élővilág sokszínűségére jelentett súlyos fenyegetés ellenére is folyamatosan előnyben részesítik az iparszerű (és kereskedelmi) mezőgazdaságot mint az éhezés és az alulfejlettség egyetlen megoldását; értelemszerűen a termelési „hatékonyság” nevében. Amennyiben azonban a 2009-ben egymilliárdra becsült alultáplált embert tartjuk szem előtt, akkor ez a hatékonyság teljesen viszonylagos. Az alultápláltság 95%-ban a fejlődő országokban koncentrálódik. Nem is beszélve ezenfelül több százmillió, különböző élelmiszer hiányától szenvedő emberről (Rastoin 2010).

Az alapvető társadalmi, politikai, környezeti, földtulajdoni, egészségügyi, geopolitikai és geostratégiai tétkérdések kereszttézisében elegendhetetlen az agrobiznisz megerősödésében szerepet játszó területek olyan jellegű elemző leleplezése, amely túlmutat azok legláthatóbb kifejeződésein (új földláz, bioüzemanyagok terjedése stb.). Melyek és melyek voltak az agrobiznisz terjeszkedésének feltételei és hatáskörei a déli féltekén? Milyen természetű az agrobiznisz transznacionális vállalatainak

a hatalma, és miként gyakorolják azt? Milyen stratégiákat alkalmaznak a legitimitásuk elfogadtatása céljából, és miért van az, hogy az iparszerű mezőgazdaság továbbra is jelentős elfogadottságnak örvend a világban? Végeredményben milyen intézkedéseket lehetne foganatosítani ennek az ellenállhatatlannak látszó terjeszkedésnek a fékezése, illetve a termelési modell társadalmi és környezeti hatásainak az enyhítése céljából? Ezek tehát azok a kérdések, amelyekre a *Déli Alternatívák (Alternatives Sud)* folyóiratszámra megpróbál válaszolni.

Az agrobiznisz déli terjeszkedésének feltételei és hatáskörei

Liberális kiigazítás és a piacok globalizációja

A déli félteke országaiban, a gazdálkodók számára és az élelmezés egyensúlya szempontjából a strukturális kiigazítások (PAS), és általában az 1980–1990-es évek neoliberais fordulatai katasztrofálisak voltak (a versenyképesszer erőteljes nyomása a kistermelőkre, az élelmiszer-behozattal való megnövekedett függés, a készletek, az intézmények vagy a mezőgazdaságot támogatni hivatott állami programok letarolása stb.). Ellenben valóságos manát jelentettek az agrobizniszben érdekelt cégeknek (Delcourt 2010).

Előszörban azért, mert egy olyan kontextusban, amikor Északon tartósan stagnált a hagyományos élelmiszerek iránti kereslet, és azzal párhuzamosan csökkentek a haszonkulcsok, nagyon is kapóra jött a déli áru piacok megnyitása (Wilkinson 2009).

Másodsorban, mert a komparatív előnyök nevében bátorították, ha ugyan nem erősítették, azokat a változtatásokat, amelyek a földterületeknek az „új” célszerű termékek (*commodities*) termelése érdekében történő újrahaznosítását célozták meg. Ezen célszerű termékek számára a cégeknek az Egyesült Államokban, Európában és a feltörekvő országokban potenciálisan hitelképes és ígéreates piacai voltak.

Végezetül pedig azért, mert a hazai piacok deregulációja miatt ezeknek a cégeknek felkínálta azt a lehetőséget, hogy a tevékenységüket átcsoportosítsák a déli féltekére, és rátegyék a kezüket számos honi üzemeltetőre és stratégiai nemzeti vagyokra (Francis–Kallummal 2009). Ezek a trendek együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy az agrobiznisz tartósan gyökeret erresszen a déli féltekén, és mind inkább növekvő befolyást szerezzen a nemzeti élelmezési rendszerekben.

Kétségtelen, hogy a nagy cégek jelenléte a déli féltekén megelőzte a neoliberais fordulatot. A Carrefour már az 1970-es évek elejétől jelen van néhány fejlődő országban. Az olyan kereskedelmi mamutvállalatok pedig, mint történetesen a Cargill és az ADM, már jó ideje uralták a vetőmag-kereskedelmet. Mindamellet, a Dole és a United Fruit által már az 1930-as évektől felépített gazdasági birodalmaktól eltekintve, a

cégek nemzetközi szintű integrációja gyenge, a tevékenységi szektorok tagoltsága pedig alacsony volt. Ugyanakkor a fejlődő országok élelmiszer-termelési ágazataiba való külföldi befektetések elhanyagolhatónak és nagyon változónak mondhatók. Ezek döntően a trópusi termékek import-export területére koncentráálódtak (Wilkinson 2009).

Az 1980-as évektől kezdődően azonban a nemzeti és a nemzetközi viszonylatban életbe léptetett politikák megváltoztatták a helyzetet, és új korszakot nyitottak az agrobiznisz számára. Ezek a politikák olyan kontextusban kerültek bevezetésre, amelyre a déli országokban felemelkedő új középosztályok, az egyetemessé váló táplálkozási szokások, a szállítási költségek csökkenése, valamint a fontos technológiai vívmányok nyomták rá a bélyegüket. A nemzetközi támogatások globális szintű elapadásával és az államoknak a mezőgazdasági fejlesztésekből történő kivonulásával párhuzamosan tanúi lehetünk a közvetlen külföldi befektetések első nagy hullámának. Ezek a teljes gazdasági és politikai átalakulásban levő Latin-Amerika és Ázsia feltörekvő piacainak mindenekelőtt néhány kulcsfontosságú ágazatát célozták meg (nagykereskedelem, mezőgazdasági kellékek, élelmiszeripar, néhány exportálható célszerű termék [*commodities*] előállítása stb.).

Indonéziában, Malajziában, a Fülöp-szigeteken, Brazíliában, Argentínában, Indiában vagy Dél-Afrikában a kormányok – önkéntes vagy kényszerű – hozzáigazodása a neoliberais dogmához, és az elfogadott reformoknak (a belső és külső pénzügyi piac liberalizációja, az állami támogatások lebontása, a gazdáknak nyújtott szubvenciók csökkentése stb.) a tőkeáramlásokra gyakorolt mágneses hatása, elindította a nemzeti élelmezési rendszerek széles körű privatizációját/felvásárlását. Az adósságtól terhelt, a piacok és a hitelezők feltételrendszerei növekvő nyomásának kitett államok sorban megváltak az állami vállalatoktól, amelyeket a honi és nemzetközi nagybefektetők legnagyobb örömeire kprivatizáltak, esetenként elkótyavetyéltek. A honi kistermelők és vállalkozók, akiket meggyengített az állami támogatások nagymérvű csökkenése, szembesültek a pénzügyi forrásokhoz való hozzáférés beszűkülésével, miközben a nagy cégek teljes mértékben kihasználták a pénzügyi piacok liberalizációjának felhajtó erejét. Ez utóbbiak ugyanis egyre erőteljesebben erőltetik rá az élelmiszeripar különböző ágazataira a saját rövid távú rentabilitási logikájukat (Francis–Kallummal 2009).

Ebben a dinamikában külön figyelmet érdemel az erősen profitorientált mezőgazdasági kellékek ágazatának fejlődése. Ez ugyanis „*szorosan meghatározza a mezőgazdaság szerkezetét, és ezen túlmenően az élelmezési rendszer egészét*” (Rastoin 2008). Az is vitathatatlan, hogy az elmúlt három évtizedben ez az ágazat ment keresztül a legradikálisabb átalakuláson. Az 1980-as évek elején a vetőmagiparban pl. még több ezer magán- vagy állami vállalat tevékenykedett. A déli félteke országainak kormányai által az első „zöld forradalom” lendületében életbe lépte-

tett programok keretében ezek a vállalatok számos magas hozamú vetőmagfajtát válogattak és fejlesztettek ki. A biotechnológia vívmányai, és az új védett fajták bevezetése azonban nagyon gyorsan megváltoztatta a helyzetet. Alig néhány év leforgása alatt a rendkívül változatos ágazat helyét átvette egy mind jobban integrált piac, amelyet alig egy maroknyi transznacionális cég ural. Ezek fokozatosan ellenőrzésük alá vonták a helyi vetőmagvállalatok többségét, és a növények kiválasztásának állami rendszereit az egyszerű alvállalkozó szerepére redukálták (Bean 2010).

A déli féltekén a koncentráció és a terjeszkedés folyamata kezdetben bántortalan volt; majd az 1990-es évek második felében felgyorsult. Ebben nem csupán a szabad kereskedelmi és befektetési, illetve a gazdasági együttműködési egyezmények, megsokasodása, hanem és legfőképpen a Kereskedelmi Világszervezet (World Trade Organization; WTO) 1995-ös létrehozása játszott szerepet. A szellemi tulajdonra vonatkozó egyezmény (*Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights; Trips*) a nagy cégek előnyére betonozta be a szabadalmakra vonatkozó nemzetközi törvénykezést, amely az új piacokra való behatolás nagyszerű eszköze lett számukra. Ne feledjük, hogy a WTO-hoz való csatlakozás elengedhetetlen feltétele a *Trips* elfogadása. A szabadalmak az igényekre szabott nemzetközi felépítmény sarokkövei. Ezek teszik lehetővé, hogy az agrobiznisz transznacionális cégei mindinkább megerősítsék az élelmezési rendszerek feletti hegemóniájukat. Ahogy azt Jacques Luzi kiemeli, mostantól fogva *„az élő feletti szabadalmak monopolizálása és az ehhez kapcsolódó jogdíjak mögött felviláglik az élelmiszerek teljes és központosított, vagyis a lakosság egésze feletti világalalom félelmetes lehetősége”* (2009).

A feltörekvő üzemeltetők felemelkedése és az új nemzetközi összefonódások

A liberális globalizáció nem csak a nyugati nagy cégek számára előnyös. A déli féltekén ezek a dinamikák egyben erős nemzeti, magán- vagy részben állami üzemeltetők felemelkedését is segítik. Ilyen pl. a guatemalai Maseca csoport, amely máris az ország fehérkukorica-importjának 90-95%-át, és a helyi feldolgozó láncolat jókora részét ellenőrzi (Oazeta 2012).

Fokozott figyelmet fordítva az ágazat hagyományos transznacionális cégeire, hajlamosak vagyunk elfelejteni, hogy ezek a honi vállalatok szintén hozzájárulnak az *„élelmezés-biztonság privatizációjának”* folyamatához (McMichael 2011). A nemzeti elitek ösztönzésére közülük egy maroknyi elsőrangú nemzetközi szereplővé nőtt ki magát. Ilyenek a thai Choroen Pokland, az indonéz Sinar Mas, a malajziai Kerry vagy a brazil Cosan és JBS/FriBoi. Ahogy azt John Wilkinson összegzőképpen megjegyzi: *„napjainkban a transznacionális cégek központi tőkéjének*

behatolása folytatja a fejlődő, többnyire a legkisebb és periférikus, gyors ütemben városiasodó országok alárendelését a globalizált agrobiznisz szükségleteinek; gyakran kiszámíthatatlan módon, minden valós koordináció nélkül. Ellenben a nagy fejlődő országokban valójában a nemzeti kapitalizmus az a fő erő, amely a kialakulóban levő városiasodó élelmezési rendszer mögött meghúzódik” (2008).

Ahogy azt már említettük az 1970-es években kezdődött nemzetközi tendencia néhány feltörekvő országban tartósan módosította az agrárhelyzetet, és újrendezte az Észak–Dél közötti kereskedelmi áramlatokat. A fejlődő országok, miközben továbbra is megmaradtak a hagyományos trópusi termékek exportőreinek, lassan-lassan átalakultak olyan célszerű termékek szállítóivá, amelyek az ún. „élelmezési átmenethez” kapcsolódnak: magas fehérjetartalmú termékek (marhahús, csirkehús stb.), halak és tengeri állatok, rizs, étolajok és más élelmiszerek, amelyek alkalmasak az emberek és az állatok által fogyasztható feldolgozott termékek előállítására (uo.). Kihasználva az új piacok kínálta váratlan lehetőségeket, egy sor honi üzemeltető komoly befektetéseket eszközölt ezekbe az ágazatokba. Miközben a földtulajdonos oligarchák áttértek a modern agrobiznisz termelési és igazgatási módozataira, jelentős csoportosulások jöttek létre szigorúan nemzeti keretek között. Ez a folyamat a honi szereplők égisze alatt, és a nemzetközi szinten megfigyelhető koncentráló folyamathoz nagyon is hasonló logika mentén zajlott és zajlik (Grain 2010).

Később, miközben ezek a felemelkedő üzemeltetők folytatták hatalmuk kiterjesztését a honi élelmiszer-ipari rendszerekre,¹ fokozatosan megnyíltak a külföldi befektetők előtt is. Egyesek újszerű szövetségeket kötöttek az agrobizniszben érdekelt nyugati transznacionális cégekkel, megkönnyítve ezek behatolását a saját honi művelési területeikre. Másokat ezek a transznacionális cégek egyszerűen felvásároltak, vagy csupán egyes tevékenységeiket vásárolták meg. Bárhogy is történt, az esetek döntő többségében ezek a dinamikák mindenképpen a nemzeti élelmiszer-ipari rendszerekben zajló koncentrációs folyamatot erősítették, és ennek folyamányaként kedveztek az agrobiznisz területi kiterjedésének. Brazíliában pl. az élelmiszeripar alig 14 vállalat kezében van. Közülük a harmadik Bunge; a hatodik Cargill; a hetedik Louis Dreyfus és a tizenegyedik ADM együttesen az ország exportjának 7%-át biztosítják (*Vision Brésil*, március 2011).

A brazil példa azt sugallja, hogy az élelmiszer-exportőr országokban a „transznacionálissá” válás útján haladó erős nemzeti vállalatok, a felemelkedésük ellenére, továbbra is csak másodlagos szerepet játszanak a világ élelmiszer-ipari rendszerében. A közelmúltban ezt a *World Investment Report* ismételten megerősítette, mintegy kiemelve, hogy ezek a cégek döntően az állattenyésztésbe és a halászatba fektetnek be. Ezeket a

nemzetközi piacokat azonban továbbra is az agrobiznisz európai és észak-amerikai transznacionális cégei uralják (UNCTAD 2009). Ebből kifolyólag az északi és a déli félteke cégei között nem annyira egy új versengési tér, hanem sokkal inkább egy új nemzetközi munkamegosztás körvonalazódik. Amennyiben nem a nemzeti és a nemzetközi tőke folyamatosan növekvő egymásba fonódására alapozott újszerű és szokatlan összeillesztéseiről beszélhetünk. Wilkinson következtetése az, hogy *„még akkor is, ha Kína és Brazília esete azt mutatja, hogy lehetséges a hazai agrobiznisz bizonyos formájának a megőrzése és a fejlesztése, ennek ellenére a legtöbb ország számára, mivel túl kicsik és túl szegények ahhoz, hogy ebben a versenyben részt vegyenek, ez a fejlődési modell egyértelműen életképtelen”* (2008).

Az élelmiszer-ipari árak emelkedése, pénzügyi válság és a földtulajdonba való beruházások hulláma

Az 1990-es évek végén a feltörekvő országok agrobizniszének különböző ágazataiba irányuló közvetlen külföldi befektetések jelentős mértékben csökkentek. Ezzel párhuzamosan csökkent az összeolvadások és felvásárlások száma is, ami elsősorban a feltörekvő országokat sorban érintő válságokkal magyarázható. Már a század elejétől érzékelhető volt, 2007 második felétől azonban egyenesen szédületes méreteket öltött, a mezőgazdasági nyersanyagok árfolyam-emelkedése, a bioüzemanyag iránti kereslet robbanásszerű növekedése, és a nemzetközi pénzügyi válság, amelyek együttesen újraindították a globalizált agrobiznisz terjeszkedését a déli féltekén.

Jó egy évtizede annak, hogy egy kettős tendencia kibontakozásának és megerősödésének lehetünk a tanúi. Ez egy olyan kontextusban történik, amelyet a másodlagos (*subprime*) hitelválság következtében a földtulajdonra gyakorolt nyomás növekedése, és a pénzügyi piacokat sújtó bizonytalanság jellemez. Ezek a tendenciák párhuzamosak és összetartozóak. Nem csupán újrendezik az agrobiznisz szereplőinek mezejét, hanem hozzájárulnak azok térnyeréséhez is a déli féltekén, elsősorban azokban a legfejletlenebb országokban (LDC), amelyek addig elkerülték a nemzetközi üzemeltetők figyelmét.

Egyrészt az élelmiszeriparba történt közvetlen külföldi befektetések exponenciális növekedése, amely az 1990-es években az évenkénti 600 millió dollárról 2007–2008-ra az éves 3 milliárd dollárra emelkedett (UNCTAD 2011), cáfolja azt a Világbank által hangoztatott közhelyet, amely az élelmiszerválságot döntően a mezőgazdasági ágazatot sújtó külföldi befektetések hiányának tulajdonítja. Másrészt azonban azzal kell számolni, hogy ezeknek a befektetéseknek egy folyamatosan növekvő része, különböző módon ugyan (koncesszió, felvásárlás, bérlet stb.), de az ún. „rendelkezésre álló” hatalmas kiterjedésű, olcsó és hatékony

termelésre alkalmas földterületek közvetlen ellenőrzésének a megszerzésére irányul. Az elsődleges cél az, hogy exportálható élelmiszereket és bioüzemanyagokat termeljenek. Amennyiben nem arra törekednek, hogy mindenekelőtt a szén-dioxid-piac keretében a „környezetvédelmi szolgáltatásokból” húzzanak hasznot, hogy hagyományosabb módon aknázzák ki a földben rejlő kincseket (vizet, ásványi anyagokat stb.) vagy spekulatívabb célokat kövessenek, valós termelési szándék nélkül. Ez esetben csupán a mezőgazdasági és földpiac várható emelkedését remélik kihasználni.

Az International Food Policy Research Institute szerint a nagyméretű felvásárlások következtében 2005 és 2009 között mintegy húszmillió hektár földterület cserélt gazdát. A Világbank egy 2010 szeptemberében közzétett jelentése arról számolt be, hogy 2008 októbere és 2010 júniusa között 463 véglegesítési fázisban levő projektet számoltak össze, amelyek volumene 56 millió hektár földterületre vonatkozott (Borras–Franco 2010). A közelmúltban a Világ Élelmiszebiztonsági Bizottság egy szakértői csoportja 50 és 80 millió hektár közötti nagyságrendűre becsülte meg azt a földterületet, amelynek külföldi gazdasági üzemeltetőknek történő átengedése akkor folyamatban volt (Committee on World Food Security 2011). Mindenképpen megjegyzendő, hogy a figyelembe vett üzleti tárgyalásokból kimaradtak az 1000 hektárnál kisebb területre vonatkozó szerződések, a nemzeti mezőgazdasági vállalatokban megszerzett részesedések, valamint a nemzeti szereplők között megvalósított üzletek, amelyek hasonló nagyságrendű területekre vonatkozhatnak.

Bármennyire is bizonytalanok és hozzávetőlegesek ezek a számok, hiszen a tárgyalásokat többnyire titoktartás és homály övezi, mindenképpen igazolják a „földharcolás” jelenségének felgyorsulását. Mivel szétválaszthatatlanul kapcsolódnak a monoexportőr és produktivista mezőgazdasági modell elterjedéséhez, kétséget kizáróan napjaink legjobb mutatójaként jelzik azt a stratégiai és gazdasági jelentőséget, amelyre a földtulajdon és a mezőgazdasági termelési funkciók szert tettek a kettős élelmiszei és pénzügyi sokk óta.

Egyes államok számára, amelyek a mezőgazdasági termékek árainak jelentős változékonysága által meghatározott környezetben igyekeznek biztonságossá tenni élelmiszer- és energiaellátásukat, ez a stratégiai kérdés azt jelenti, hogy kiszervezik a termelésüket. Ennek érdekében vagy közvetlenül, vagy közvetve honi közvetítőkön (nemzeti vagyonalapok, állami vállalatok, részben állami vagy az állam által támogatott magántársaságok, bankok, nemzeti fejlesztési ügynökségek stb.) keresztül tárgyalnak a földterületek külföldieknek történő átengedéséről.

Ez gazdasági és mindenekelőtt pénzügyi tétkérdés! Annak következtében, hogy támogatja a Világbank által is „új földláznak” nevezett folyamatot, több állam is a médiaérdeklődés középpontjába került. Ez azonban nem kendőzheti el azt a tényt, hogy mind az északi, mind pedig a déli féltekén elsősorban azok a magánüzemeltetők alkotják a befektetők

zömét, akik az élelmiszer-ipari és bioenergetikai kereslet növekedése kínálta lehetőségekben érdekeltek. Itt találkoznak össze az agrobiznisz hagyományos szereplői (transznacionális cégek, mezőgazdasági nagytermelők, gabonakereskedők stb.) azokkal, akik újonnan érkeztek erre a területre: a gazdaság más szféráiban tevékenykedő, ugyanakkor azonban új növekedési stratégiákban gondolkodó vállalkozások, mint pl. a Benetton, pénzügyi társaságok, kereskedelmi és befektetési bankok, nyugdíj- és befektetési alapok, spekulációs pénzalapok és magánalapítványok. Ezek, a pénzügyi válság következtében nyomott hangulatba került nem hagyományos szereplők, mivel otthagyták a származtatott vagy *származékos* ügyletek (derivatívák) piacait, és arra törekednek, hogy tevékenységüket és portfólióikat mindinkább változatossá tegyék. Ebből kifolyólag növekvő számban mutatnak érdeklődést a földtulajdon iránt. Mindenekelőtt a befektetések (10 és 20% között mozgó) megtérülési kilátásai csábítják őket, amelyekkel az élelmiszer és bioüzemanyag termelése és kereskedelme kecsegtet.

A földtulajdonba befektetők elsődleges célpontja Afrika – messze megelőzve Latin-Amerikát, Ázsiát vagy Kelet-Európát –, ahol alig, vagy egyáltalán ki nem használt nagy kiterjedésű, természetesen alkalmas területeket feltételeznek. Azt is mondhatni, hogy Afrika a befektetők új Eldorádója, ahol a hatalmas földvásárlások máris több mint fele koncentrációdik. Afrika az a kontinens, ahol súlyos élelmiszeri problémák vannak, és ahol a lakosság döntően a mezőgazdaságból tartja fenn magát. Nem véletlen tehát, hogy a kontinensen rohamosan terjedő agrobiznisz leglátványosabb kifejeződésének számító „földharács” következtében Afrika a nemzetközi aggodalmak középpontjába került. Ezt a földharácsolást támasztják alá a közelmúlt kolosszális befektetési projektjei Gabonban, a Kongói Demokratikus Köztársaságban és Libériában. Ezek célkitűzése az, hogy a jövőben a szubszaharai Afrika vezető szerephez jusson a világ pálmaolaj-termelésében.²

A kormányok szerepe

Az agrobiznisz elterjedésének globális dinamikájában nem hanyagolhatjuk el a kormányzatok segítő/adjutáns szerepét sem. Az agrobiznisz és a politika között a kapcsolatok mindig is szorosak, a határok lyukacsosak, a transzferek számosak, a kompromisszumok, illetve a megalkuvások rendszeresek voltak. Egyébként ez a konvergencia érdekeken alapuló összejátszási kapcsolatrendszer a magyarázata annak, hogy napjainkban miért is annyira nehéz szabályozni az agrobiznisz nagy transznacionális cégeinek a működését. A köz és a magán szerves egymásba fonódását a legkiválóbban a „forgóajtók” (*revolving doors*) angolszász kifejezéssel lehet érzékeltetni. Az elmúlt harminc évben ezek a „forgóajtók” mindkét irányba megállás nélkül működtek. Példákban nincs hiány: Daniel

Amstutz, a Cargill egyik felsővezetője, bekerült az Egyesült Államoknak az *Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény* (GATT) tárgyalásával megbízott küldöttségébe [Uruguay Round], majd a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) megalakulása után visszatért eredeti funkciójába; Arthur Dunkel, az *Egyezmény* korábbi koordinátora, a Nestlé Igazgatótanácsának tagja lett; Michael Kantor folyamatosan ingázott a Monsanto és az Egyesült Államok kereskedelmi főtítkársága között, majd átment a BP-hez; Lord Brittan, az EU korábbi kereskedelmi biztosa, 1999-ben bekerült az Unilever Igazgatótanácsába (Duch Guillot – Fernández Such 2010). Nem kell tehát csodálkozni azon, hogy a kereskedelem és a befektetések nemzetközi szabványainak és előírásainak a legnagyobb haszonélvezői az agrobiznisz óriásai, a múltban és a jelenben egyaránt. Valóságos „intézményi ernyő” védelmezi a tevékenységüket. Nemzeti viszonylatban (vagy regionálisan, pl. a közös agrárpolitika keretében) is hasonló a helyzet. A bőkezű állami támogatások politikája (adómentesség, előnyös hitelek, különböző ösztönző eszközök és legfőképpen a jelentős szubvenciók) szinte kizárólag ezen óriások terjeszkedési stratégiáját szolgálja.

Jóllehet a bioüzemanyagok gyártásának a közelmúltban bekövetkezett robbanásszerű növekedése manapság komoly aggodalmakra ad okot, azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy ebben oroszlánrésze van a kormányok támogatáspolitikájának is. Nem véletlen, hogy az agrobiznisz óriásai, az amerikai ADM, illetve Bunge és Cargill, valamint a francia Luis Dreyfus szintén érdekelték e területen. Az Egyesült Államok példájánál maradva, az *Agrobusiness Action Initiative-North America* becslése szerint az állam évente mintegy hétmilliárd dollár támogatást nyújt a nagy bioüzemanyag-gyártóknak (2010). Ez közel hétszerese az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) 2012–2013-as költségvetésének.³ Teljesen nyilvánvaló, hogy ezen ösztönző intézkedések hiányában, amelyek mindenekelőtt az energiabiztonsági aggodalmakból fakadnak, a bioüzemanyag termelése soha nem indult volna szárnyalásnak, hiszen az előállítási költségei magasabbak, mint a benziné és a gázolajé (Polet 2011).

Azt is meg kell jegyezni, hogy a közhiedelemmel ellentétben ezek, az agrobiznisz szereplőit támogató politikák nem a fejlett országok sajátjai. A brazil, argentin, maláj vagy indonéz kormányok stratégiai, de még inkább gazdasági követelmények (növekedési- és munkalehetőségek) által motiválva nagymértékben ráhangolták mind a mezőgazdasági, mind pedig a kereskedelmi politikájukat a bioüzemanyagok termelésének előmozdítására és fejlesztésére. Az említett országokban ezen természeti kultúráknak az expanziója nemzeti érdek, még akkor is, ha ily módon felgyorsul egyrészt a földek nagymértékű újrahaszosítása, másrészt azok koncentrációja a szektor legjelentősebb nemzeti és nemzetközi működtetőinek a kezében (uo.). A legfejletlenebb államok ráadásul mintegy a sarkukban vannak, mert elvakítja őket a feltörekvő nagy államok

által elért növekedés mértéke, elbűvöli őket a produktivista mezőgazdasági modell, és sóvárognak arra a haszonra, amit a mezőgazdasági alaptermékek árának a nemzetközi piacokon szárnyaló emelkedéséből kívánnak húzni.

Ennek következtében Szenegálban, Kamerunban, a Kongói Demokratikus Köztársaságban, Maliban vagy Ruandában az agrárbiznisz fejlesztése lett a nemzeti fejlesztési stratégia elsőrendű célkitűzése. Vállalva azt a kockázatot, hogy még hatványozottabban megnövekedik a hazai élelmezési rendszereknek a külső szereplőktől való függése, illetve még inkább felerősödik az országok jelentős számú agrárnépességeire nehezedő nyomás, a kormányok arra vállalkoztak, hogy valósággal elcsábítsák a nemzetközi befektetőket. Ennek érdekében jelentősen megreformálták az adó- és földtörvényt. Liberalizáltak, hogy növeljék a földterület vonzóerejét, és javítsák a „befektetési környezetet”. Ugyanakkor ösztönzők egész olyan sorát léptették életbe, amelyek új művelési területet nyitottak az agrobiznisz számára. Nem feledhető azonban, hogy mind a nemzetközi és a regionális szervezetek, élen a Világbankkal, mind pedig a sokrétű támogatási programok, mint pl. az US Millennium Challenge Corporation, minderre erőteljesen ösztönözték is őket, és szünet nélkül támogatták ezeket a reformokat, időközönként ezektől téve függővé a támogatásokat (Bean 2010).

Gazdasági hatalom és politikai befolyás: a nagy cégek hatalma

A szabad kereskedelem, amelyet a nemzetközi intézmények folyamatosan szorgalmaznak, központi eleme egy sor olyan erőfeszítésnek, amelyek alapcélkitűzése, hogy a kormányok hatásköréből kivonják az élelmezéspolitikai irányítását, amely a múltban kétségtelenül túlcentralizált, és sok esetben felelőtlen volt. Ez a szabad kereskedelem azonban egy sokkal centralizáltabb élelmezési rendszer kialakulásának kedvez; arról nem is beszélve, hogy magánüzemeltetők kezén van. Távol azoktól az elméleti céloktól, amelyeket a szorgalmazók kitűztek, a liberalizáció tulajdonképpen még hatványozottabban megerősítette a nagy cégek gazdasági hatalmát. Mivel egyre szorosabban ellenőrzik az egyes termelő ágazatokat, illetve a logisztikai láncolat különböző szegmenseit – kezdve a mezőgazdasági kellekektől a kereskedelmi forgalomba hozatalig, és beleértve a feldolgozást is –, ezek a monopóliumok és oligopóliumok nem csupán a termelés módját és természetét határozzák meg, hanem minden súlyukkal befolyásolják az árképzést is.⁴ Végeredményben mindaz, amit a szabályozási keret teljes hiányában, a földkereség viszonylatában, illetve helyi viszonylatokban láthatunk, az egy olyan „kumulatív, vagy még inkább exponenciális folyamat, amely a multinacionális cégek kezében egy hatalmas piaci hatalom létrejöttét eredményezi. Ez a magánszférába tartozó hatalom gyakran hasonlítható

az állami intézmények hatalmához, amennyiben nem áll fölötte annak” (Rastoin 2008).

A Cargill esete mondhatni emblemikus. Lehetővé teszi az élelmiszeriparban megtapasztalható koncentrációk és expanziók dinamikáinak hatásfokára és következményeire való nagyon jó rálátást. A vállalat a közel 131 000 embert alkalmazó mintegy 1100 fiókvállalatán keresztül ma már csaknem 66 országban van jelen. A világ első számú gabonakereskedője. A gabonát több ezer silóban tárolja, és egyik kontinensről a másikra impozáns kereskedelmi flottájával szállítja. Ugyanakkor számos kikötői létesítménnyel is rendelkezik. Néhány év alatt a vállalat lett világviszonylatban az olajos magvak, a kukorica és a búza feldolgozásának – történetesen a bioüzemanyag-előállítás – egyik piacvezetője, és Mosaic leányvállalatán keresztül az ásványi műtrágya egyik legfőbb gyártója. A Cargill mind a vágóhid-tulajdonosok, mind az állattakarmány-termelők sorában a második. Ugyanakkor egyike a legnagyobb szarvasmarha-, sertés- és baromfihús-kereskedőknek. Ezeket az állatokat a cég a saját hatalmas üzemi farmjain a saját termékeivel táplálja.

Miután megsokszorozta a tevékenységét és művelési területeit, felvásárolta a maguk szektorában jó pozíciókkal rendelkező vállalatokat, és részesedéseket szerzett más tevékenységi szegmensekhez tartozó társaságokban, a Cargillnak sikerült megszereznie az élelmezési lánc egyes ágazatai felett a „totális ellenőrzést”, ahogy azt egyébként az egyik vezetője büszkén el is ismerte. Ilyen pl. a csirkeágazat. A cég végzi a tenyésztést, a vágást, és a saját létesítményekben történő feldolgozást. A készterméket a saját flottájával szállítja, és azokban a nagyáruházakban értékesíti, amelyek a Cargill két fő részvényesének a tulajdonában vannak. És ez még nem minden! Ahogy arra Jean Ziegler rámutat, a nemzetközi nagyvállalat működtet egy „Financial Services and Commodity-Trading Subsidiary” elnevezésű szervezetet is, amely a legfontosabb nyersanyagbörzéken tevékenykedik (2010). A Cargillnak a piacokra gyakorolt hatalmát/befolyását nagyon jól érzékelteti az a tény, hogy az élelmiszerválság évében, 2008-ban, a cég forgalma elérte a 120 milliárd dollárt, és 3,6 milliárd dollár nyereséget termelt. Ez az előző évhez képest 55%-os növekedést jelentett. Ezzel egy időben emberek millió kerültek az ínség állapotába (uo.).

Mindennek dacára ez a piaci hatalom, amely egyaránt rátelepszik az északi és a déli félteke termelőire és fogyasztóira, illetve magára az egész élelmezési rendszerre, nem teszi lehetővé, hogy megragadjuk az agrobiznisz nagy szereplői hatalmának különböző jellegzetességeit. Miután az utóbbi években jelentősen megerősödött, ez a gazdasági hatalom ráadásul egy rendkívüli politikai hatalommal is párosul. Erről tanúskodnak a nagy cégek ma már jól megalapozott azon lehetőségei, hogy képesek befolyásolni a politikai tényezőket (államok, regionális szervek, nemzetközi intézmények, fejlesztési ügynökségek stb.). Ez azt jelenti, hogy nyomást gyakorolnak a döntésekre és a végrehajtásra

kerülő közpolitikai intézkedésekre. Azokat a saját előnyükre alakítják, vagy érdekeik védelme céljából ellensúlyozzák. Az is megesis, hogy ők hozzák létre az élelmezési rendszert, a nemzetközi kereskedelmet és a befektetéseket irányító normákat, szabályokat és intézményeket (Clapp–Fuchs 2009).

A közelmúlt fejleményei között szerepel az élő szervezetek szabadalmi oltalom alá vétele, az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (North American Free Trade Agreement, NAFTA) és más szabadkereskedelmi és befektetési egyezmények, az 1992-es Blair House-i megállapodás az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok között, az Uruguay Round eredményes lezárása, amely életre hívta a Kereskedelmi Világszervezetet (WTO), a szabadalmak nemzetközi szabályozása, valamint a magánirányítási mechanizmusoknak a nemzetközi intézmények és az államok részéről történő elfogadása. Ilyen pl. „A jogokat, a megélhetést és az erőforrásokat tiszteletben tartó Felelős Mezőgazdasági Befektetés” (*Responsible Agricultural Investment that Respects Rights, Livelihoods and Resources*), amelynek elsődleges célja, hogy szabályozza a földterületek adásvételét, és mérsékelje azok hatásait. De nem feledkezhetünk meg az éghajlatra vagy az élővilág sokszínűségének védelmére vonatkozó tárgyalások ismételt kudarcairól sem... Amikor mindazokat a nagyon jelentős hasznokat elemezzük, amelyeket az agrobiznisz transznacionális vállalatai elkönyveltek és még mindig elkönyvelnek, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ezek a megegyezések, rendelkezések és eszközök megannyi győzelmet jelentenek a számukra. Megannyi jelei annak a növekvő kapacitásnak, hogy uralják a játékot, és meghatározzák annak szabályait. Ebben számíthatnak a saját kormányuk, valamint a különböző nemzetközi szervezetek támogatására. Emlékeznünk kell arra, hogy valójában ezek a szervek voltak azok, amelyek a „minden fél vegyen részt” elve alapján lassan-lassan meghívták a cégeket, vagy azok képviselőit, azokhoz a tárgyalóasztalokhoz, ahol a nagy nemzetközi tétkérdések kerültek terítékre. Ezáltal olyan új politikai teret kínáltak számukra, amelyet a cégek nem haboztak birtokba venni (uo.).

Mi a nagy cégek előnyben részesített stratégiája annak érdekében, hogy a számukra előnyös irányba tereljék a tárgyalásokat? Intenzív lobbitevékenység, szponzorálás és politikai támogatás, amelyekre óriási összegeket költenek el: választási kampányok, csúcstalálkozók, nemzetközi fórumok, „filantróp” alapítványok finanszírozása; partnerségi kapcsolatok kialakítása a közhatalmakkal; ún. „humanitárius” akciókban való szerepvállalás; különböző, néha kétes támogatási formák bizonyos kormányoknak, az ő politikai ellenzékeinek, vagy bizonyos parlamenten kívüli nyomást gyakorló érdekcsoportoknak. Ilyen pl. a Vidéki Demokratikus Szövetség (União Democrática Ruralista), amely a braziliai földbirtokosok erős képviselője (Payne 2000; Gylden 2012).

A politikai nyomásgyakorlás azonban sokkal agresszívebb formákat is ölthet. Ez a delokalizációval való fenyegetéstől kezdve, szélsőséges

esetben akár a demokratikusan megválasztott kormány megdöntésének a támogatásáig is elmehet. Ezt bizonyítja a hondurasi államcsíny, valamint Lugo, paraguayi elnöknek, a közelmúltban bekövetkezett leváltása, amely mögött – ma már tudjuk – a nagy földbirtokosok és az agrárbizniszhez kötődő különböző ágazatok álltak (Boron 2012). Tehát kényszerítő erejű hatalomról, vagy az erőszaknak közvetett formáiról beszélhetünk, amelyeket a terepen széles körben alkalmaznak a lakosság ellen; elsősorban ott, ahol erős az összejátszás a közhatalom és a magántársaságok között. Etiópiától Indonéziáig, Kolumbián és Paraguayon keresztül, nagyon hosszú az emberi jogok megsértésének azon listája, amely sértéseket a nagy cégek vagy a nemzeti alvállalkozók által ellenőrzött területeken követnek el.

Még akkor is, ha ezek a visszaélések beleivódnak a köztudatba, továbbra is valós tény marad, hogy a nagy cégek hatalmának legfőbb forrása mindinkább növekvő befolyászk, amellyel képesek a közpolitikai napirendre ráerőltetni a saját témáikat, és elfogadtatni a diskurzusaikat. Mindez domináns strukturális pozíciójukból következik. Másképpen szólva, mintegy képesek „beleegyezést” generálni egy olyan retorika körül, amely újra előveszi és meghatározza mind a nagy humanitárius problémákat, mind azok számukra kívánatos megoldásait (Clapp–Fuchs 2009). Tény tehát, hogy az agrobiznisz erőteljes növekedése nem egy „legitimációs” diskurzusokat nélkülöző légüres térben történt. Ezért kell lebontani/dekonstruálni.

Lebontandó legitimációs diskurzusok

Az agrárbiznisz: az éhezés kérdésének megoldása?

2012. február 12-én, a genfi Starling Hotelban „A világ ételmezése. A 9 milliárd kérdése” (*Feeding the World. The 9-billions question*) témában tartottak nemzetközi konferenciát. A cím nem volt túl eredeti. A 2007–2008-as válság, és az ún. „éhséglázadások” óta sokan hivatkoznak szüntelenül a malthusianus fenyegetésre, amely az élelmiszerek általános hiányát vizionálja. Ennél sokkal jelentősebb a legfőbb szervező, a széles körben terjesztett liberális *The Economist* hetilap, valamint a legfontosabb előadók profílija: Jozé Graziano da Silva, az ENSZ Ételmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) főigazgatója, egy ENSZ-megbízott, néhány egyetemi oktató, egy kínai hivatalosság, a korábbi francia mezőgazdasági miniszter (Bruno Lemaire), a nigériai mezőgazdasági miniszter, Pascal Lamy, a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) főigazgatója; és mindenekelett, egymás követve a felszólalásban, az agrobiznisz óriásainak képviselői: a Dupont, a Cargill és a Monsanto magas rangú vezetői, a Nestlé egyik igazgatója, a Mars Inc. kutatási programjának vezetője, hogy csak néhányat említsünk. A résztvevőket egyazon cél egyesítette: az alul- és a rossztápláltság elleni küzdelem közös akarata (sic!). Vég-

eredményben, ez a többek között a Nestlé, a BASF, a Rabobank és még néhány más élelmiszer-ipari nagy szövetség és magán kutatóközpont (az International Maize and Wheat Improvement Centre, a Global Alliance for Improved Nutrition, vagy a Porter Noveli) által szponzorált konferencia nagyszerű példája annak, hogy az agrobiznisz miképpen használja fel (instrumentalizálja) politikai eszközként az éhséget.

Jó néhány éve már annak, hogy az átadni kívánt üzenet világos, az érveket gyakran sulykolják, és a refrént az unalomig ismétlik. Kivéve, hogy a 2007–2008-as élelmiszerválság óta ezek a diskurzusok új hallgatóságot, és új legitimitást nyertek. A folyamatosan növekvő kereslettel szemben a világ elérkezni látszik termelési lehetőségei határaihoz. És ebben a helyzetben, a maga intenzív termelési formáival és csúcstechnológiáival, mintha egyedül csak az agrárbiznisz lenne képes kitolni a határokat, hogy elkerüljük azt az élelmezési tragédiát, amelyet ugyanezek a vészmadarak (Kasszandrák) elkerülhetetlennek jósolnak (Benhammou 2009).

Az új „zöld forradalom” érdekében számos nemzetközi szereplő, segélyszervezet és kormány által újonnan átvett és elfogadott érvek szintén hasonló vízióba illeszkednek. A szegénység és az éhség ellen nagy hűhóval indított új „forradalom” legfőbb zászlóvivője, az Agra (Alliance for a Green Revolution in Africa; Szövetség a zöld forradalomért Afrikában), máris számos országban megtelepedett, és megsokszorozta a stratégiai partnerséget a kormányokkal és az állami szervekkel. A Bill és Melinda Gates Alapítvány által finanszírozott, és néhány nagy céggel (Bunge, Monsanto stb.) szoros kapcsolatban levő Szövetség elő kívánja segíteni a hibrid és génmódosított vetőmagokhoz, illetve a növényvédő szerekhez és a műtrágyákhoz való hozzáférést, pl. hitelek nyújtásával. Javítani kívánja a mezőgazdasági ráfordítások forgalmazóinak és szolgáltatóinak hálózatait. A helyi termelőket hozzá akarja szoktatni az intenzív mezőgazdasági technikákhoz. Mélyreható piaci reformokat is szorgalmaz még, amelyeket a biotechnológiai megoldásokkal egyetemben, a helyi mezőgazdaságok dinamizálásának kulcselemeiként mutat be (Grain 2010).

A „zöld forradalom” szorgalmazói és az agrobiznisz szereplői által védelt csodaszerek természetesen nem szabad, hogy illúziókat ébresszenek. Idézzünk emlékezetünkbe néhány sarokigazságot. A termelés növelése, még akkor is, ha óhatatlanul szükséges a 2050-ig, és még azon is túl szüntelenül növekvő élelmiszerigény kielégítéséhez, semmilyen formában nem garantálja az éhség megszüntetését. Tudjuk, hogy ez nem annyira az élelmiszer-kínálat hiányával függ össze, hanem inkább az elosztásban, és az élelemhez való egyenlőtlen hozzáférésben gyökerező probléma. Ráadásul, a termelés rendkívüli növekedésének ellenére az elmúlt 30-40 évben, a zöld forradalom égisze alatt Afrikának eladott termelési modell alkalmatlannak bizonyult arra, hogy közel 1 milliárd ember élelmezésbiztonságát szavatolja; miközben az északi féltekén a rossz minőségű élelem számos betegség okozója lett.

Ez a pazarló és romboló modell – amelyet a számos vitát kiváltó biotechnológiák ma már alig alakítanak – gyakorlatilag fenntartotta, ha nem erősítette, az élelemhez való egyenlőtlen hozzáférést, megnövelte számos, korábban önellátó ország élelmiszer-függőségét, és nyomatékossabbá tette a déli félteke földterületeire és a lakosság háromnegyedének élelmiszer szükségleteit még mindig biztosító gazdálkodó rétegekre nehezedő nyomást.

Vagyis akik napjainkban az éhség elleni harc önjelölt bajnokai, azok a kis és közepes élelmiszer-termelő gazdaságok rovására folyamatosan elősegítették az export-monokultúrák (szója, repce, gyapot és főképpen pálmaolaj) terjeszkedését. Rendkívül nehéz belátni ezeknek a jelentőségét az alapvető élelmiszer-szükségletek kielégítésének vonatkozásában. Vajon kell-e emlékeztetni azokat, akik az éhség megszüntetésének céljából még mindig a génmódosított élelmiszerek erényeiben hisznek, arra, hogy a nagy cégek minden genetikai kutatási erőfeszítésüket mindenekelőtt a felsorolt kereskedelmi termények területén fejtették ki. Egyébként a cégek terjeszkedése, és a közelmúltban végrehajtott átalálásuk a bioüzemanyagokra összefügg az élelmiszerek 2007–2008-ban bekövetkezett drágulásával. És végül mit szólnak az agrobiznisz nagy üzemeltetőinek azon gyakorlatáról, hogy folyamatosan növelik a haszonkulcsukat egyrészt a fogyasztók vásárlóerejének, másrészt a termelők jövedelmeinek csökkentésével. Az az etikai máz, amit ezek a szereplők magukra kennek, nagyon gyorsan elkezd széttöredezni. A technikai és termelési érvekkel erősen megtámogatott filantróp retorika nem képes elterelni a figyelmet az őket ösztönző szándékokról, és az őket vezérlő érdekekről. A válság óta végeredményben egy új, jövedelmező piac nyílt meg számukra: az éhség piaca.

A gazdasági növekedés mítosza

Az utóbbi években, Afrikában, megsokasodtak az agrobiznisz fejlesztését célzó kezdeményezések. Ezek közül minden bizonnyal a legfontosabb az ENSZ Élelmészeti és Mezőgazdasági Szervezete (FAO), az ENSZ Iparfejlesztési Szervezete (UNIDO) és a Nemzetközi Mezőgazdaság-fejlesztési Alap (IFAD) által együttesen támogatott „Kezdeményezés az agrobiznisz és az élelmiszeripar fejlesztéséért” (3ADI). Meghirdetésére 2010 márciusában került sor a nigériai Abudzsában, mégpedig egy magas szintű konferencia keretében, amelyet az Afrikai Unió és az Új Partnerség Afrika Fejlesztéséért (*The New Partnership for Africa's Development*, NEPAD) égisze alatt tartottak. A legtöbb afrikai kormány ténylegesen is elkötelezte magát mind a megfogalmazott célkitűzések, mind pedig az ajánlások szigorúan betartandó alkalmazása mellett.

A kontinens államfőinek konszenzusa eredményeképpen létrejött 3ADI célja, hogy a mezőgazdaság, illetve az agrárbiznisz és az élelmiszer-

ipar fejlesztése legyen az afrikai növekedés és társadalmi-gazdasági fejlődés legfőbb motorja. Legfontosabb célkitűzése, hogy „növelje a magánszektornak az afrikai mezőgazdasági szektorba irányuló befektetéseinek volumenét, mintegy erőforrásokat mozgósítva a hazai pénzügyi rendszerekben az agrobiznisz és az élelmiszeripar fejlesztése érdekében”. Ezen célból elősegíti mindazokat „az intézményi reformokat, amelyek ösztönzik és megkönnyítik a piaci lehetőségek gyorsított ütemű bővülését”, valamint az állami szektor révén létrehozza és fenntartja azokat a feltételeket, „amelyek elősegítik a magánszektor (a mezőgazdasági termelőket is beleértve) befektetéseit az agrobizniszbe és az élelmiszeriparba”. Mindezt azért, hogy Afrikában létrejöjjön „egy olyan mezőgazdasági szektor, amelyik 2020-ig rendelkezzen magasan termelékeny és jövedelmező mezőgazdasági értékláncokkal, alakítson ki hatékony kapcsolatot a mezőgazdasági kistermelők és a piacok között, biztosítson kínálatot élelmiszerből, rostos növényekből, takarmányból és magas hozzáadott értékkel bíró fogyasztási cikkekből, járuljon hozzá a mezőgazdasági termelők jövedelmeinek növekedéséhez, takarékosan használja a természeti erőforrásokat, és teremtsen minél több értékes munkahelyet” (EMRC 2010).

A 3ADI által kilátásba helyezett intézkedések végül is semmiben nem innovatívak. Az elvárás az, hogy elősegítsék a termelékenységet, a növekedést, a foglalkoztatást, az élelmezésbiztonságot és a természeti erőforrások ésszerű használatát. Ezeket korábban már széles körben népszerűsítette a Világbank, és számos kormány gyakorlatba is ültette. Tulajdonképpen a magánbefektetések és a szabad kereskedelem erényeibe vetett hitet tükrözik. Ellenben eddig ezek az intézkedések valójában azzal a következménnyel jártak, hogy a külföldi befektetők és üzemeltetők előnyére csak felgyorsították a „földek összeharácslásának” folyamatát. Ahogy arra az Oakland Institute hét afrikai ország 30 befektetési projektjére kiterjedő széles körű vizsgálata rámutat, összességében nézve a társadalmi, a környezeti és a költségvetési ráfordítások valójában sokkal magasabbak, mint az elvárt gazdasági haszon (2011).

Ily módon, azok az intézkedések, amelyeket ezek az államok a befektetők odacsalogatása érdekében meghoznak – teljes vagy részleges adómentesség, nem pénzügyi ösztönzők, vámmentesség az importált termékekre, a befektetőnek felkínált lehetőség, hogy a nyereségét teljesen vagy részben repatriálja, a források kihasználásának korlátlan lehetősége –, az államoknak nagyon jelentős bevételkiesést jelentenek, amely súlyosan megterheli más szektoroknak a költségvetését (oktatás, egészségügy stb.). Példaként említhető, hogy csak az az adómentesség, amelyet a tanzániai kormány a külföldi befektetőknek adott, lehetővé tette volna, hogy az oktatásnak 40%, az egészségügynek pedig 70%-kal több forrást juttasson (uo.).

A pénzügyi vagy természetbeni nagylelkűség mellett a befektetők nagyon termékeny földterületekhez is hozzájutnak, mégpedig verhetetlen

áron. Susan Payne, az Emergent Asset Management befektetési alap vezérigazgatója, elismerte „a szubszaharai és a déli Afrikában az általunk megvásárolt szántóterületek, jó földek, ára hétszer alacsonyabb, mint Argentínában, Brazíliában, vagy Amerikában. Ez az egyetlen tény irányítja a választásunkat. [...] azt gondoljuk, hogy pénzt fogunk termelni a következő évtizedben” (idézi az Oakland Institute 2011). Az államkincstár kárára a befektetőknek biztosított számos előnyhöz társul még az a gyakran átengedett jog, hogy azt termeljék, amit akarnak, ahogyan csak akarják, és tetszésük szerint exportálják. Ez már önmagában véve is elégséges ahhoz, hogy mítosztalanítsuk azt a tévképzetet, miszerint ezek a befektetések a helyi lakosság élelmezésbiztonságának az érdekében történnek. Annál is inkább, mivel ezekre a működtetőkre csak nagy ritkán kényszerítik rá azt a kötelezettséget, hogy munkahelyeket teremtsenek vagy, hogy tartsák tiszteletben a munkavállalók jogait.

Egyébként is, ahogy azt Tania Murray-Li az indonéziai mezőgazdasági megaprojektekről szóló tanulmányában kimutatta (2012), és ahogy azt a terepen bizonyítja a braziliai szója- és cukorszektor valósága (Polet 2011), ezek a befektetések csak kevés munkahelyet teremtenek; amelyek ráadásul szezonálisak, bizonytalanok és alulfizetettek. A legtöbb esetben a díjazások sokkal alacsonyabbak, mint a kis családi termelők által elért javadalmak. Amennyiben ez utóbbiakat nem üldözik el közvetlenül, vagy nem kényszerítik arra, hogy a javaikat eladják – mint azt a 162 000 tanzániai, akik az Agrisol projekt keretében évtizedek óta művelt földjeiket minden bizonnyal el kell, hogy hagyják –, akkor azzal szembesülnek, hogy virtuálisan megfosztották őket azoktól az értékes mezőgazdasági és állattenyésztési forrásoktól, amelyek egy maroknyi befektető hatalmába kerültek.

Ahogy azt az Oakland Institute kihangsúlyozza, a Mali-i Niger Hivatal (Office du Niger) régióban „a mezőgazdasági termelés céljából” kiosztott területek „átlagmérete 4,7 hektár, és a 850 000 családi gazdaság egyharmada 1 hektárnál kisebb területet művel meg. Összehasonlításképpen, a legutóbbi földtranzakciók keretében átengedett területek 112 537 családnak biztosíthatnák a megélhetést, ami több mint félmillió (686 478) személyt jelent. Ehelyett ezek a földek 22 befektető kezében koncentrálódnak, akik alig 200 munkavállaló alkalmazását tervezik” (2011). Ami pedig a szerződésekhez gyakran kötődő infrastrukturális (csatornák, öntözőrendszerek, utak stb.) beruházási ígéreteket illeti, úgy tűnik, hogy azok kizárólag csak a befektetők érdekeit szolgálják. A jelenlegi kivitelezések arról tanúskodnak, hogy azok a helyi lakosság számára vagy feleslegesek, vagy a családi gazdálkodókra nézve egyenesen károsak (uo.).

Lehetőség a helyi gazdálkodók számára?

A tények súlya alatt szétbomlani látszik az a diskurzus, amely a magánbefektetések növekedését és a termelési modell elterjedését úgy mutatja be, mintha – különösen a déli félteke kis államai számára – ez lenne a társadalmi és gazdasági fejlődés királyi útja. Egyébként a nemzetközi intézmények maguk is tisztában vannak mindazokkal a problémákkal, amelyeket ezek a stratégiák a gyakorlatban generálnak. A saját maguk készítette jelentésekben feltárt társadalmi visszaélés és környezeti károkozás számos példája beszédesen bizonyítja ezeknek a befektetéseknek a vidéki lakosságra gyakorolt káros hatását. Annyi baj legyen! A kockázatok ellenére továbbra is hisznek a piac és az agrobiznisz képviselte azon lehetőségben, hogy dinamizálják a déli félteke országai vidéki régióit, és javítsák a kis családi gazdaságok életkörülményeit (Delcourt 2010).

A szerződéses mezőgazdaság (*contract farming*) egyike azoknak a fontos ajánlásoknak, amelyek arra hivatottak, hogy ezt a virtuális lehetőséget tényleges valósággá alakítsák (Oya 2011). Ezt a következőképpen lehet meghatározni: „olyan megállapodás a mezőgazdasági termelők és az élelmiszer-ipari vagy kereskedelmi társaságok, esetleg mindkettő között, amely a mezőgazdasági termékek előállítására és szállítására vonatkozik, mégpedig határidős megállapodások, és gyakran előre meghatározott árak szerint” (De Schutter 2011). Ezeket, a mindkét fél számára kölcsönös előnyöket tartalmazó szerződéseket úgy képzelték el, mint a közvetlen földeladás alternatívája, és a kistermelők megerősítésének eszköze, éppen az értékláncba való jobb bekapcsolás, a termelékenység növelése, és a kereskedelmi közvetítők csökkentése révén.

Ez a feltételezés eleve abból indul ki, hogy a kistermelők nehézségei alapvetően egy termelékenységi deficitből és a nagy kereskedelmi láncokhoz való korlátozott hozzáférésekből származnak. Ezek a szerződések garantálnák tehát egyrészt a technikai támogatást és a termelésük minőségi és mennyiségi feljavításához szükséges mezőgazdasági ráfordításokhoz való hozzáférést, másrészt pedig maguknak a termékeknek az eladását olyan állandó és kifizetődő áron, amely jövedelemnövekedést biztosítana. Ami a felvásárlót illeti, miközben rendszeresebb és stabilabb ellátással számolhat, addig a föld közvetlen megműveléséhez és a munkaerő kezeléséhez kapcsolódó „tranzakciós” költségei csökkennének. Ezeknek a határidős szerződéseknek további előnye lehet, hogy a magánüzemeltetőkhez utalja át a korábban állami illetékességbe tartozó szolgáltatásokat, mintegy így csökkentve a költségvetésre nehezedő terhelést.

Ez az első látásra lenyűgöző „mindenki nyer” (*win-win*) forgatókönyv ismételten beleütközik a valóságba. Jóllehet, mint intézményi újítások kerültek bemutatásra, ezeknek a szerződéseknek már hosszú történetük van. Modernizált formájukban az agrobiznisz transznacionális cégei régóta alkalmazzák őket. Közel 110 országban alakítottak már ki ilyen

jellegű kapcsolatokat (UNCTAD 2009). Ellenben a kistermelők részére feltételezett haszon csak ritkán valósult meg. Éppen ellenkezőleg! Míg a nagy cégek ezekben a szerződésekből valóban megtalálták a költségeik további csökkentésének ésszerű módját, addig ezeket a költségeket a kistermelőknek nagyon gyakran maguknak kellett elviselniük. Ráadásul azzal szembesültek, hogy rájuk hárult a produktivista mezőgazdaságra jellemző negatív externáliák minden felelőssége. Ezt ugyanis maguk a szerződések kényszerítették rájuk (Oya 2011).

Következmények: a termelési folyamat feletti ellenőrzést elveszítő mezőgazdasági termelők növekvő peremre szorulása; egy fenntarthatatlan és tőkeigényes művelési modell elterjedése; a termelés alkalmassá tételéhez szükséges ráfordítások magas költségeiből fakadó eladósodás; a feleslegessé vált családi munkaerő vidéki elvándorlása; fokozott talajszennyezés, és néha a néhány év után bekövetkező hozamcsökkenés (pl. Bt-gyapot); a minőségi szabványok eszközként való használata miatt a termelői árak lefaragásából eredő jövedelemcsökkenés; a betegségekre fogékony szabványosított monokultúrák elterjedése, és a változatosabb termelés lehetőségének a csökkenése, ami nem csupán a termelők, hanem a környező lakosság élelmezésbiztonságát is veszélyezteti. Íme, néhány azon perverz mellékhatások közül, amelyeket Jahati Gosh egy tanulmányában kidomborított. Ő több ilyen típusú kísérletnek az indiai tapasztalatait vizsgálta, ahol azokat az 1990-es években nagy reményekkel fogadták, mert egyfajta alternatív termelést láttak benne a kistermelők számára. Az indiai egyetemi oktató végkövetkeztetése az, hogy „a nyilvánvaló problémák ismeretében meglepő, hogy a szerződéses mezőgazdaságot különböző erők, a központi kormányzatot is beleértve, még mindig szorgalmasan népszerűsítik” (2003).

A saját szabad kereskedelmi dogmájukba belemerevedett nemzetközi szervezetek továbbra is mind nagyobb kitartással szorgalmazzák ennek a látszólag újszerű magán irányítási mechanizmusnak az elterjedését. Gyakorlatilag ez képezi a vidékfejlesztési stratégiájuk tengelyét (Delcourt 2010). Mivel elutasítják a vidéki szegénység strukturális okait, egyben az azzal való szembenézéstől is elzárkóznak, hogy tulajdonképpen a termelők és a felvásárlók közötti aszimmetrikus erőviszonyok hátrózzák meg ezeknek a szerződéseknek a kikötéseit és a feltételeit, természetesen az utóbbiak legnagyobb hasznára (De Schutter 2011). Mivel azt feltételezik, hogy a földtranzakciókban a magatartási kódexek a biztosítékai a „mindenki nyer” (*win-win*) eredménynek, ezért a hatalom és erő kérdését egyszerűen kiküszöbölik. Ahogy azt Elisa DaVià a *Déli Alternatíva* (Alternative Sud) jelen számában kihangsúlyozza: ezeknek a szerződéseknek „fejlesztési lehetőségként” való beállítása azt a rögeszmés megszállottsággal vallott tendenciát tükrözi, hogy a „mindenki nyer” (*win-win*) megközelítés valójában az egyenlőtlenségi viszonyrendszert honosítja meg, és elhallgatja „az értékláncban mindenütt jelen levő hatalmi harcokat és konfliktusokkal terhelt társadalmi kapcsolatokat, amelyek

bensőségesen hozzátartoznak a termelési viszonyok struktúrájához és a kortárs kapitalizmusban megtagasztható többletkitermeléshez”.

Következtetés

A sokak által még mindig kívánatosnak tartott iparszerű mezőgazdaság elterjedése, amely az erdőirtásnak, az élővilág sokszínűsége csökkenésének, a talaj- és altalajszennyezésnek elsőrendű oka, valamint a déli félteke országaiban a még mindig domináns vidéki társadalmi és kulturális szövet lebontásának elsődleges tényezője, tulajdonképpen zsákutcába vezet. Ez a végkifejlet azonban nem elkerülhetetlen. A nagy cégek által tudatosan és gondosan fenntartott közmeggyőződéssel ellentétben, amely szerint kizárólag az agrobiznisz képes sikerrel venni a legfejletlenebb országok társadalmi- és gazdasági fejlődése jelentette kihívást, illetve táplálni a világ népességét 2050-ig, amikor is az eléri a demográfiai csúcst, egy másik forgatókönyv is tökéletesen elképzelhető. Ez értelemszerűen egy szakítási forgatókönyv az eddig előnyben részesített irányultságokkal szemben. Gyakorlati megvalósítása szükségszerűen a piacok és transznacionális műveletek politikai szabályozásán, az emberi jogok elsőbbségének a piaci szabályokkal szembeni elismerésén, valamint az élelmiszer-termelésnek a helyi gazdálkodók érdekkörébe történő visszahelyezésén keresztül vezet. Ebben a vonatkozásban számos intézkedést lehetne foganatosítani.

Példának okáért: a spekuláció betiltása az élelmiszercikkek piacán, és a nemzetközi áruk stabilitását célzó megállapodások elfogadása; olyan szabályozás, amely felhatalmazza az államokat, hogy védelmezzék a belső piacukat a helyi élelmiszer-termelést veszélyeztető importcikkekkel szemben, és semlegesítsék a nemzetközi üzemeltetők dömpinggyakorlatait; az ENSZ Élelmiszer-biztonsági Bizottsága és a különleges jelentésvető szerepének megerősítése és jogköreinek az élelemhez való jogra történő kiterjesztése; azon magánbefektetések elutasítása, amelyek nem felelnek meg sem az emberi jogok különböző nemzetközi szerződéseinek, sem pedig a munka- és környezetvédelmi nemzetközi szabványoknak; az államok elköteleződése, hogy ezeket a jogokat a nemzetközi szinten vállalt kötelezettségek értelmében betartatják; a termelők és fogyasztók felett túlzott hatalmat gyakorló honi monopóliumok és oligopóliumok felszámolása, illetve olyan törvények és mechanizmusok bevezetése, amelyek véget vethetnek a domináns üzemeltetők visszaélészerű gyakorlatainak (marketing adásvétele); multifunkcionális hasznát termelő decentralizált élelmiszerláncok megszervezése és védelme; a nagy vállalatoknak folyósított támogatások, illetve a külföldi befektetőknek nyújtott különböző kedvezmények – történetesen az adókedvezmény – eltörlése; olyan intézkedések foganatosítása, amelyek biztosítják az értéklánc nyereségeinek méltányosabb elosztását, és egyben tükrözik a

valós termelési költségeket is; olyan nemzeti szabályozás kidolgozása, amely megakadályozza az adócsalást, ráadásul pedig újrahasonosítja az állami készleteket és elosztó rendszereket; stb. Csupán néhány az *Agribusiness Action Initiatives*⁵ javaslatai közül (2009).

Jóllehet ezek az intézkedések nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt alapvetőek az agrobiznisz hatalmának korlátozásához, és a koncentrációt lebontó folyamat elindításához, ugyanakkor mégsem lesznek képesek teljesen feloldani azt a hatalmas paradoxont, ami jelenleg az élelmiszeri rendszert jellemzi. Ez alapvetően a vidéki környezetben uralkodó mélyszegénységet jelenti, amely főképpen a kistermelőket érinti. Ugyancsak nem tudják egymagukban megválaszolni a 2050-re kikristályosodó hatalmas kihívást: javítani „mindenki számára a közelben elérhető, megfizethető, kulturálisan elfogadható, egészségügyi és táplálkozási szempontból kielégítő élelemhez való hozzáférést” (FAO Nyilatkozat, Québec, 1995).

Ahhoz, hogy hatékonyan gyümölcsözőek legyenek, ezeket a szabályozásokat más beavatkozásokkal is ki kell egészíteni, amelyek növelik és erősítik a gazdálkodók termelési kapacitásait. Michel Griffon szerint, távol az agrobiznisz, az Agra és a legtöbb nemzetközi szervezet által védeltetett technikai és produktivista megoldásoktól, „az alultápláltság felszámolásának első lépése a földosztás mindazoknak, akiknek egyáltalán nincs, vagy nincs elég [...] Nyilvánvaló, hogy ott, ahol rendelkezésre áll a föld és a tulajdonra jelentkezők sokan vannak, mint pl. Latin-Amerikában vagy Afrika déli övezetében, az alultápláltságra adott legjobb válasz az újraosztás, mind a társadalmi etika, mind a gazdasági hatékonyság okán. Ahhoz azonban, hogy a kedvezményezett családok valóban bekerülhessenek egy termelői dinamikába, szükséges, hogy hitelhez, ismeretekhez, kielégítően biztos egészségügyi körülményekhez jussanak. Egyben elő kell segíteni az adásvételeket bonyolító közösségi szervezetek létrejöttét. De ezeken a szegények részére megteremtendő alapvető feltételeken túlmenően a gazdálkodók többsége számára meg kell oldani a fenntartható és a magas termelékenységi hatásfokú mezőgazdaság kérdését is”. Ez egy olyan cél, amely vélelmezhetően elérhető, amennyiben fejlesztésre és szélesebb körű terjesztésre kerülnek az ökoszisztéma összes funkcionalitását használó mezőgazdasági termelési módszerek. Ezek ugyanolyan produktívak, mint az iparszerű mezőgazdaság, feltéve hogy a termelők részesülhetnek az ehhez szükséges állami, technikai és tudományos támogatásban (Holt-Giménez–Patel 2009).

Mindent összegezve, ez egy kiterjedt program, amelynek a gyakorlati megvalósítása igényli azoknak a szereplőknek – gazdamozgalmak és szakszervezetek, fogyasztói szervezetek, állami kutatóintézetek, civilszervezetek (NGO), nemzetközi intézmények, kormányok stb. – a teljes körű mozgósítását és együttműködését, akik az élelmiszer-termelést ki szeretnék vonni a piac és a transznacionális cégek hatásköréből. Ennek elsődleges célja, hogy az élelmiszer-szuverenitás irányába billentsék el az erőviszony mérlegét, amely nagyrészt még mindig az agrobiznisznek kedvez.

- ¹ Amennyiben még nem voltak tényleges monopolhelyzetben a különböző ágazatokban, azokhoz az állami vállalatokhoz hasonlóan, amelyeket a Szuharto utáni időszak kezdetén, néha kétes körülmények között privatizáltak.
- ² 2009 és 2011 között közel 4,5 milliárd eurót fektettek be Közép- és Nyugat-Afrikában, mindenekelőtt pálmaolaj-termelésbe. Ráadásul a gyártásban két világszű, a malajziai Sime Darby és az indonéz Golden Agri-Ressources, kötelezettséget vállalt arra, hogy még 3,6 milliárd eurót fektet be kizárólag Libériában, hogy 450 000 hektáron kifejlessze ezt a gazdálkodást. Ami az Olam csoportot illeti, Gabonban 300 000 hektárra tett szert, hogy itt 1 millió tonna olajat termeljen. Az indonéz és malajziai vállalatok jelenleg az elefántcsontparti, a kongói, valamint a zambiai kormányokkal tárgyalnak, hogy ezekben az országokban is ilyen jellegű projekteket fejlesszenek. Követik őket az európai, az észak-amerikai vagy indiai működtetők. A cél: kielégíteni a világ élelmiszerolaj-igényét, amely 2020-ig feltételezhetően 45 millióról 73 millióra növekszik majd (Pauron–Ballong 2012).
- ³ Lásd www.fao.org.
- ⁴ A kávéágazatban pl. bizonyítható az összefüggés a koncentráció mértéke és a termelők jövedelmének a csökkenése között. Ez történetesen 25 millió embert érint. Miközben néhány nagy cégnek a fogyasztókkal szemben alkalmazott haszonkulcsa folyamatosan nőtt, ez ma már 20-25%, addig a kávé termelői értéke (felvásárlási ára) 1980 óta mintegy 70%-kal csökkent (Parmentier 2009).
- ⁵ Ez tulajdonképpen azon szereplők (civilszervezetek, aktivisták, kutatók, fogyasztók, gazdálkodók stb.) nemzetközi hálózata, akik harcolni kívánnak a koncentráció és az agrobiznisz multinacionális vállalatainak az élelmiszeri rendszerekre és a mindennapi életre gyakorolt mindinkább növekvő befolyása ellen.

Irodalom

- Agribusiness Action Initiatives – North America 2010: A Harvest of Heat: Agribusiness and Climate Change. How Six Food Industry Giants are Warning the Planet. *AAI* – North America, tavasz.
- Agribusiness Action Initiatives 2009: A question of Gouvernance: To Protect Agribusiness Profits or the Right to Food? *AAI*, november.
- Benhammou, F. 2009: Nourrir l'humanité: une géopolitique de l'alimentation et de l'environnement. *Ecologie et Politique*, n°38, június.
- Boron, A. 2012: Paraguay. Por qué cayó Lugo? *La conexión del agronegocio*, június 25, www.cetri.be/spip.php?article2686&lang=es.
- Borras, S. M. – Franco, J. 2010: Towards a Broader View of The Politics of Global Land Grab: Rethinking Land Issues, Reframing Resistance. *ICAS Working Paper*, n° 001.
- Clapp, J. – Fuchs, D. 2009: Agrifood Corporations, Global Governance, and Sustainability : A Framework for Analysis. In Jennifer Clapp, Doris Fuchs, édit.: *Corporate Power in Agrifood Governance*. The MIT Press, Cambridge, London.
- CNUCED 2009: *World Investment Report 2009*. Transnational Corporations, Agricultural Production and Development, New York/Genève, ENSZ.

- Committee on World Food Security 2011: Land tenure and international investments in agriculture – A report by the High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition. *High Level Panel of Experts Report*, n° 2.
- De Schutter, O. 2011: Le droit à l'alimentation. Note. *Assemblée générale des Nations unies*, août 2011.
- Delcourt, L. 2010: L'avenir des agricultures paysannes face aux nouvelles pressions sur la terre. *Alternatives Sud*, vol. 17-3.
- Duch Guillot, G. – Fernández Such, F. 2010: La agroindustria bajo sospecha. *Cuadernos de Cristianisme i Justícia*, 171, novembre.
- Vision Brésil 2011: Economie: la spirale infernale des commodities. március.
- EMRC 2010: Initiatives pour le développement de l'agrobusiness et des agro-industries en Afrique (ID3A). Résumé. Dialogue, *EMRC*, novembre, 1–2.
- ETC Group 2008: A qui appartient la nature? Pouvoir des grandes sociétés et ultimes frontières de la marchandisation du vivant. *ETC Group*, novembre.
- Ghosh, J. 2003: Corporate agriculture: The implications for Indian Farmers, décembre, www.macroscan.org/fet/dec03/pdf/Corp_Agri.pdf.
- Grain 2010: L'agrobusiness dans le monde: deux décennies de pillage. *Seedling*, július 13.
- Grain 2010: Turning African Farmland Over to Big Business: The US's Millennium Challenge Corporation. *Seedling*, április 3–5.
- Griffon, M. 2005: La planète pourra-t-elle nourrir dix milliards d'hommes. In Marcel Mazoyer et Laurence Roudart (dir.): *La fracture agricole et alimentaire*. Nourrir l'humanité aujourd'hui et demain, Encyclopaedia Universalis, s.l., 95–110.
- Gyldén, A. 2012: Rio+20: le lobby triomphant de l'agrobusiness au Brésil. *L'Express*, június 21.
- Holt-Giménez, E. – Patel, R. 2009: *Food Rebellions! Crisis and the Hunger for Justice*. Pambazuka Press, Foodfirst books, Grassroots International.
- Luzi, J. 2009: Une histoire de l'industrialisation de l'agroalimentaire. Commentaire sur Le marché de la faim et Le monde selon Monsanto. *Ecologie et Politique*, n°38-1, 43–56.
- McMichael, Ph. 2011: Interpreting the Land Grab, TNI-Land Deal Politics Initiative. Forthcoming paper for the Journal of Peasant Studies, www.tni.org/sites/www.tni.org/files/landgrab%20and%20food%20-%20McMichael%20paper.pdf.
- Murray-Li, T. 2012: Centering labor in the land grab debate. *Journal of Peasant Studies*, 38, 2, 281–298.
- Oakland Institute 2011: Understanding Land Investment Deals in Africa. The Myth of Economic Development. *Land Deal Brief*, december.
- Oya, C. 2012: Contract Farming in Sub-Saharan Africa: A Survey of Approaches, Debates and Issues. *Journal of Agrarian Change*, vol 12, n° 1, január, 1–33.
- Ozeta, Juan Pablo 2012: Accords de libre commerce et entreprises agro-alimentaires au Guatemala. Davantage d'or jaune, noir et vert... et moins de nourriture. In C. Carracillo, Fr. Delvaux (dir.): Commerce international. Quels enjeux pour l'agriculture paysanne. *Entraide et Fraternité*, március.
- Parmentier, B. 2009: *Nourrir l'humanité. Les grands problèmes de l'agriculture mondiale au XXIe siècle*. Paris, La Découverte.
- Pauron, M. – Ballong, S. 2012: Agrobusiness: le continent décroche la palme. *Jeune Afrique*, május 2.
- Payne, Leigh A. 2000: *Uncivil Movements. The Armed Right Wing and Democracy in Latin America*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, Londres.

- Polet, F. 2011: Expansion des agrocarburants au Sud : dynamiques et impacts. *Alternatives Sud*, vol. 18–1, 7–30.
- Rastoin, J.-L. 2008: Les multinationales dans le système alimentaire. *Ceras – revue Projet*, n°307, november.
- Rastoin, J.-L. 2010: *Le système alimentaire mondial. Concepts et méthodes, analyses et dynamiques*. Editions Quae, Versailles.
- Francis, S. – Kallummal, M. 2009: *Financial Liberalization and the Agriculture: An Overview of the Challenge before Developing Countries*. Paper prepared for the international seminar Financial Structures and Economic Development: Financing Theories and The New Standards. Unam, Mexico, augusztus 31. – szeptember 1.
- Wilkinson, J. 2009: Globalization of Agribusiness and Developing World Food Systems. *Monthly Review*, vol. 61–64, szeptember.
- Ziegler, J. 2011: *Destruction massive*. Géopolitique de la faim, Seuil, Paris.

(Fordította: Jakab Attila)

(Eredeti megjelenés Laurent Delcourt: Les dynamiques d'expansion de l'agrobusiness au Sud. Emprise et empreinte de l'agrobusiness. Point de vue du Sud. *Alternatives Sud*. Volume 19. [2012] No. 3. 7-34.)

Kivégzett „partizángyanús” polgári személyek holtteste 1941-ben valahol a már elfoglalt szovjet területen